

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

KÍSÉRLET OLVASÓLEVÉLRE

Budapest, 1993. június 3.

Barátaim, a *Holmi* szerkesztői, az olvasólevél-író tünődéseinek közepébe találtak, amikor megüsteltető módon arra kértek, ír nek olvasólevelet abból az alkalomból, hogy nemcsak Thomas Mann 1950-es nyári naplójának részleteit, hanem mellettük Nemes Nagy Ágnes 1990 elején írt, THOMAS MANN MINT ÁLARC című írását is közlik (lásd előző szám), amelyben élesen vitatkozik Nádas Péter THOMAS MANN NAPLÓIRÓL (*Holmi*, 1989/1.) írt emlékezetes tanulmányával. Tréfa nélkül bocsátom előre: mi más dolgom is lehetne egyáltalán, mint hogy Thomas Mannról, mint élő problémáról gondolkodjam közvetlenül '89 előtt csakúgy, mint '89 után? Lehet-e ambivalencia nélkül, épp ezért belül, befelé, termékenyítő hatásának engedve gondolni életére, művére, hogy ezáltal saját életünket, munkálkodásunkat próbáljuk megérteni, újra s újra eltávolítva azt magunktól? Vajon nem éppen ugyanerről szól-e a Nádas-tanulmány és a Nemes Nagy-cikk egyaránt, s e két szöveg vitája, viszonya nem arról a szellemi-emberi drámáról, amely *még mindig*, habár kívülről egyre kevésbé hallható módon: belső beszéd és motyogás formájában „előadható”? Még két, előzetes megjegyzést teszek. Az egyik: a gyanakvó Thomas Mann-rajongókat sietve megnyugtatom, hogy az ambivalenciát (melyet több tanulmányban-elemzésben megfogalmaztam már), melynek tartalmait később igyekszem elmondani, az ő nagyságrendjén belül értem, rendkívüli, példás írói és emberi formátumát egyetlen percre meg nem kérdőjelezve inkább a hozzá fűződő hűség ambivalenciáját követem: vajon nem sugallja-e maga a személy és az életmű is ezt a magatartást valahol a komoly, időnként haragvó fejszóválás és a mosolygó igenek között? A másik: Nemes Nagy Ágnes cikkének történetéhez hozzátartozik, s e levélkísérlethez is (melynek címe utalás egy század eleji kísérletre, s hogy miért, talán a végén kiderül), hogy a költőnő '90 elején nekem is megmutatta friss kéziratát, melyet akkor

energikusan közlésre ajánlottam. Egyúttal megmondtam neki: nem vele, hanem Nádas-sal értek egyet, de nagyon fontos lenne, hogy napvilágot lásson ingerült és érdekes kifakadása, méghozzá minél előbb (1990 legelege ez, az első szabad választás előtti sajátos, emlékezetes atmoszférában, ráadásul mindketten tudtuk már, hogy ő gyógyíthatatlan betegségben szenved). Rábeszélésem hiábavalónak bizonyult. Fő érve a közlés ellen az volt, hogy tekintélyével és hangnemevel Nádas Pétert, az általa nagyon is sokra tartott „fiatal” írot (akinek nagy regényéről azonban, tudomásom szerint, csak hallomásból tudott, legföljebb bele-beleolvasott – ez fontos lehet a továbbiakban), nemkívánatos támadás látogatását keltve, „ugyanarról az oldalról”, mégiscsak rossz helyzetbe hozná. *Máig úgy gondolom, nem volt igaz*, sem saját magával, sem Nádas-sal, sem a problémával szemben. A mostani, *post mortem* közlés, melynek tényével természetesen egyetértek, ily módon azt a megoldhatatlan problémát viseli magán, hogy Nemes Nagy Ágnes már nem tud válaszolni, vitázni (védekezni?). Jelen kísérletem olvasólevélre – miközben feltételezem, hogy az olvasó ismeri a szóba jövő szövegeket, ezért keveset idézek belőlük – Nádas és Nemes Nagy Thomas Mann-képen keresztül magáról a Thomas Mann-ságról, mint jelen lévő vagy éppen – legalábbis nemzedékem számára – az utolsó pillanatban *még* jelenvalóvá tehető problémáról igyekszik beszélni, hiszen e vita mélyén nem akármilyen *tét* rejtőzik. Előre summázva: azé az európaiságé, amelynek egyik utolsó névadója a nagy lübecki volt, s ami azt a kérdést is tartalmazza, hogy lehetséges-e ma efféle vagy másféle névadás.

*

Hogy hogyan lehet egyáltalán beszélni Thomas Mannról, ezt az alábbi, egészen rövid, nem hagyományos áttekintés is igen változatosnak és problematikusnak mutatja:

Első változat: négy idézet Esterházy Pétertől: „*Valaki Thomas Mann-t szidta. »Nem, nem – kapott a szón Béla –, őt, fájdalom, nem lehet nívosan szidni, csakis dühvel, erőből, igazságtalanul: úgy jogos. Akár egy szuperszínészről, egy repedsarkú cemende, passz. De fanyalogni a mellén, hogy túl nagy: ez neveléses. Tehát: menjen abba a hanzastadli megleverkühnözött goetheszagú pöföteleg Holderlin-anyjába.*» Az apróka novellista rossz-

kedvűen lóbálta a fejét. »De mintha ez a szentsé-
 ges csak német szájból hangozhatnék el.« – »Be-
 nyitok Lubeckbe, mi látok?!, ott áll Thomas Mann,
 és mogyorózza Katját.« (ÁGNES) – „Journal T.
 Mann modorában. – Ma görög alsónadrágot
 örököltem az öcsémtől. Örökre!!!” (FUGGELÉK A
 KIS MAGYAR PORNOGRÁFIÁHOZ) – „A regény-
 írás föltételei... Észrevétlen elterpeszkedik az én,
 úgy lesz fontos, hogy fontoskodó, nem komoly lesz,
 hanem komolyan kezdi venni magát, hinni kezd
 ebben a fontosságban, önmagában, mint utolsó
 menedékben, így sebezhetellenné válik, és pompóz
 esztétikai vagy morális prédikációkba kezd (Hand-
 ke, illetve Grass). Lévéen arányérzéke, beindítja az
 ironikus mondatokkal!... egy jó német író az nem
 »német író.«” (Uo.) – „Egy foljegyzés foljegyzése:
 Thomas Mannban van valami Thomas Mann-pa-
 rafrázisszerű.” (TIZENHÉT KITOMOTT HATY-
 TYÚK. – FONTOSKODÁS – Megjegyzés: ez utó-
 bi szöveg gúnyoros utalással kezdődik a DOK-
 TOR FAUSTUS KELETKEZÉSÉ-re.)

Második változat: Musilnál, A TULAJDON-
 SÁGOK NÉLKÜLI EMBER egyik főszereplőjének,
 Arnheimnek, aki „a szellem és az üzlet” össze-
 házasításán fáradozik, nemcsak közismerten
 Walter Rathenau a mintája, hanem rejtetteb-
 ben, kisebb mértékben Thomas Mann is, és
 ezt a szakirodalmi felfedezést nagyon is alá-
 támasztja az író egyik gyilkos naplóbejegyzé-
 se: „Bizonyára van valami a jómódú emberekben,
 amiért Thomas Mann annyira csodálja őket.” Kü-
 lonösen figyelmébe ajánlom az olvasónak a
 Musil-mű I. könyvének második részében a
 43. és következő fejezeteket, amelyekben az
 író kibontja Ulrich ellenszenvét az „író és ipar-
 báró”-val szemben: „Rendben volt a világ, mi-
 helyt Arnheim vetette rá a tekintetét”... „ez az íro-
 gató vaskirály”... „volt valami szélhámosság szén-
 árák és lélek ílyetén egyesítésében... szellem és gaz-
 dagság együttese...” stb.

Harmadik változat: Hermann Hesse AZ
 ÜVEGGYÖNGYJÁTÉK-ban, Thomas von der
 Trave ironikusan megrajzolt, de szerethető
 alakjában nagy kortársát bájosan játékos,
 bölcs, de kissé erőtlen rendi alapítóként ábrá-
 rázolja, aki Knechtet kijelöli a Magister Ludi
 tisztére, s mintegy korszakváltást jelképező
 halálával átadja neki az üveggöngyjátékosok
 vezetését. A figura tündéri, kellemesen bölcs,
 de nem erről van szó, mondja Hesse az egész
 mű kontextusa felől nézve nyomatékosan.

Negyedik változat: Nádas Péter az EMLÉK-
 IRATOK KÖNYVÉ-ben, a század eleji szövegré-
 teg főszereplőjében, Thomas Thoenissenben
 szintén Thomas Mannról mintáz: akkori élet-
 történetének imaginált folytatását írja meg.
 Így beszél erről HAZATÉRÉS című esszéjében
 (mely a regény keletkezéstörténetének elbe-
 szélése, de nem „fontoskodás”): „Azon a sétán
 arról képzelegtem, hogy a nyugdíjas Thomas Mann
 megy itt. Warnemündét a regényeiből, leveleiből,
 emlékezeiből ismert Travemündére kopírozta az
 agyam. Thomas tehát szakszerkezeti beutalót kapott
 egy warnemunderi üdulóbe. S éppen abba az épü-
 letbe, ahol egykor szerelemmel szeretett egy fiút. Akül
 végül is féltékenységekben meggyilkolt egy másik
 fiú... Képzelegtem, de hogy a képzelet soha nem lép-
 heti át a realitás által engedélyezett határokat, arról
 csak akkor bizonyosodtam meg e tekintetben is, mi-
 kor néhány év múltán olvasni keztem az általam
 igencsak tisztelt, tehát nem kevés elnéző
 gúnnyal szemlélt mester [kiemelés tőlem – B.
 P.] elviselhetetlenül terjengős naplóját, s ott, a nap-
 lót szerkesztő Peter de Mendelssohn egyik jegyzeté-
 ből értesültem, hogy müncheni éveiben Thomas
 Mann valóban szerelmi kapcsolatban élt együtt egy
 Paul Ehrenberg nevű festőművésszel, s e tragiku-
 san megszakított szerelemről írt is egy fél regényt,
 amit Katja Pringsheimmel kötött házassága után
 megsemmisített. Valami olyasmire vágytam akkor,
 amit mások ilyen vagy olyan okokból nem írhattak
 meg, vagy egyáltalán nem is akartak megírni. Va-
 lami olyasmire, amit helyettük [kiemelés tőlem
 – B. P.] kéne megírnom. Úgy gondolkodtam akkor,
 hogy a század irodalma teli van ilyen jellegű hi-
 ánnal. A legnagyobbakéban is mindenütt látszik
 a csonkolások helye. Úgy vélekedtem, hogy nem vé-
 letlen, ösztönös, netán felelőtlenségéből származó
 gesztusokról van szó, hanem kultúránk határozott
 túltásairól. Aki tehát olvasni tud ebben a kultúrá-
 ban, az nemcsak pontosan érti a csonkolást, hanem
 azt is látja, hogy melyik végtagot kellett fűrészszel
 eltávolítani.”

*

Nádas '89-es tanulmánya e kényes és véres
 pontról indít, és ez mondanivalójának kul-
 turális centruma is. Nem a homoerotika fe-
 dettségére (ez mulékony korprobléma), ha-
 nem az apák fiaik iránti szerelmére-gyűlöle-
 tére, csábítására-agressziójára gondolok (és
 viszont). Méltán nevezte ezt Pető Katalin
 egy kitűnő tanulmányában (Holmi, 1991/7.)
 Laios-komplexusnak. Amit Oidipus tragédiá-

ja évezredek óta elfed, éppen az, hogy Laios provokál... Csakugyan: a Thomas Mann körüli ambivalencia, mely művét, személyét övezi, s amit maga is sugall önmagával szemben is, egész kultúránk mélyrétegének drámai feldolgozatlanságához és – talán – feldolgozhatatlanságához visz közelebb, amit kölcsönös apa-fiú feszültségnek, elfojtás és/vagy szublimáció, retorzió és/vagy gátlástalanság rossz és működő dilemmájának, bizonyos mértékig örökös visszatérésének nevezhetnék. Ennek a mélyrétegnek a drámáját éppen Thomas Mann írja meg többször is; *megírja, de nem végig*, s magának a szublimációnak a tette és e szublimációban mégis megmaradó elfojtászárvány, mint például a HÓ című ragyogó VARÁZSHEGY-fejezetben, mutatja meg – mutatis mutandis – *Thomas Mann szenvedését és nagyságát*: az ambivalencia egyik gyökéré. Hans Castorpnak, az élet féltett gyermekének, a hiú, de kiválasztott Józsefnek, sőt „dialektikus” machinációk útján még Leverkühnnek is, a szintén kiválasztott Gregoriusnak is meg *kell* menekülnie, mert bennük az emberi lényt *kell* kegyelemben részéssíteni (hogy ennek a humanizmusnak milyen lappangó eszmei kapcsolatai vannak a keresztény kegyelemtanokkal, arra most nem térhetek ki). Mindenképpen, de nem mindenáron, hiszen Thomas Mann igazán, végletesen, „reménytelenül” nagy író, nagy ember: Leverkühn elkárhozik és üdvözü, *mert* kiválasztott. Ez a nagyság, maga a „nagy”, vagyis a kiválasztottságtudat, ami problematikus hangzik fel és jelenik meg, már életében – magának a humanista örökségnek, az emberi megmentésének ez a *nagy* és mélységesen németes formája (félreértéseket kerülendő: a németes *nem németezést* jelent...). – Az '50-es naplónál is világosan végigkövethető a szublimáció és a gög, az örömteli kiszolgáltatottság, az elhárított, de újra s újra bekövetkező lenyűgözöttség különös, olykor vonzó, olykor taszító elegye. A dialektika örvénye és *nem* az elfogadás csendje: „simul iustus et peccator”. Látható-olvasható, hogyan kezd el *dolgozni* magán a kis pincérfiú megpillantásának percében, mint akinek felsőbb megbízást kell teljesítenie, hogy aztán mindebből a MICHELANGELO EROTIKÁJA című késői esszé-remeklés megszülessen. Látható-olvasható még az is, miképpen vezetnek utak a legké-

sőbbi remekmű, A MEGTÉVESZTETT felé, mely részben megismétli a korai Aschenbach-történet bravúrját. S nem kell méltánytalannak lenni – egy-egy naplóbeli jelenet valóban megrendítő, komoly és csodálatos: „Végül is életművem csak némi kulturális izgalommal fűszerezett pótlék.” Vagy ez: „1950. július 10., hétfő. Éjjel, rövid alvást követően, hatalmas merevedés, majd magömlés. Hát ez is megvolt, becsületedre válik, te balga! Némileg büszke vagyok életkorom vitalitására meg erre az egész élményre... Visszariadok a beteljesülés lehetőségét tekintve igen kétséges valóságtól.” Az író hetvenöt éves... és egy életen át gyanakszik a természetre.

*

Kultúránk vagy inkább távozás interjúkultúránk alapképletei és épp e távozás is interpretáló alapjai tárulnak fel Nadas naplóelemzésében, amit a mostani részlet is igazol. Magának Nadasnak a pozíciója Thomas Mann-nal szemközt, nagy (!) regénye megírásának többletével-terhével: későnél később ambivalencia, ugyanazon az alapképleten belül, amit Mann is prezentál önkéntelenül, tudatosan pedig – nagyszerű félutakig merészkedve – *reprezentál*. Az aláaknázottság és az ehhez való viszony ez. Továbbá: a német nagysággal szembeni kritika és önkritika, tisztánlátás és vakfolt, hazafiság és öngyűlölet, ami Mann életművének *Leitmotivja*, Richard Wagnerhez fűződő, példásan gyötrelmes, szellemi-szerelmi viszonyán éppúgy tanulmányozható, mint a – joggal – kivételként és egyfajta megoldásként értelmezett Goethehez való kapcsolatán (amely például a természet „ügyében” tökéletesen antioethei). Az önstilizáció, mellyel saját magát Goethe parodista „unokájának” tekinti, némi hasonlóságot is mutat egy másik „mitológussal”, Carl Gustav Junggal, aki egy családi pletykát féltudatosan komolyan véve, *egyre inkább* Goethe (de a „gnosztikus”, az „okkult”, az éjszakai Goethe) dédunokájának képzele magát. A goethei kivételtől eltekintve azonban a német sors alászállása, a polgári világ barbárságba fordulása az, ami a kivételes, a kiválasztott jó német hazafit megoldhatatlan probléma elé állítja: a dualista morál és a dialektika nem jön össze, Németországot elítélni és megmenteni nem lehet. Így történhet, hogy a DOKTOR FAUSTUS-ban nemcsak hogy egyenesen Luthertől vezet le a német-

ség XX. századi bűncselekmény-sorozatát (ezzel nem áll egyedül honfi- és kortársai között), ily módon regényét *helyenként AZ ÉSZ TRÓNFOSTÁSA* mélypontjához közelítve, hanem mind filozófiailag, mind zeneileg ebben Adorno a „kísértője”: a baloldali teóriának ez a túl sokat romboló, kétségbeesett halottkéme elköveti azt az elementárisan nagy tévedést, hogy a filozófiai (s ott is minden ponton újratárgyalandó, eseti) bűnbeesést extrapolálja a művészi tapasztalatra, nevezetesen a zeneművészetre. Lehetséges-e a művészi tapasztalat fogalmi-„világnézeti” kritikája még? Beethoven mint a „zenei bűnbeesés kezdete”, illetve Leverkühn Reihe-technikája mint a német totalitarizmus eszmei pendantja (*valamennyire* érthető ezen a ponton az öreg Schoenberg dühöngése), amely *végül*, az utolsó pillanatban, a FAUST-KANTÁTÁ-ban mégis az elemi, emberi panaszt szólaltatja meg, szerzője pedig a Nietzsche-arcon átvilágító Krisztus-arcot mutatja (utolsó fejezetek), nos, mindez a *német* önkritika, önismeret és önértés dialektikus összeomlása mindenütt, ahol szó szerint a kárhozát kegyelembe fordulásáról ír. Magának a politikai: országos és kontinentális Zusammenbruchnak a bemutatása ez, egy képleté, melyet a megoldhatatlant magába rejtve irtak fel a táblára. Megoldhatatlanság és kimenekítés együttese az, ami a valódi összeomlással egyértelmű. Apa és fiú, Luther és a fasizmus, Beethoven és a zenetörténet filozófiai fogalommá dermedése, mindeközben egy majdnem páratlan szellemi vállalkozás (a szóban forgó regény, az életmű és a magatartás egyszerre), mindezzel szemben a késői utód, illetve tűnődő, Nádas Péter, illetve a levélíró, sőt a '45 utáni német irodalom és Európa fiú-i idegenkedése és/vagy csodálata több mint érthető. A kiválasztottság kötelességteljesítéséből zseniális késői ironia születhetett, de goethei *léhaság* nem. Ez *nem* ítélet. Nem volt már kozmosz, sőt „világ” sem, mely elbirhatta volna a Létezővel szembeni léhaságot. Amaz összeomlás után ugyanis, amit bizonyos értelemben maga a DOKTOR FAUSTUS is, Thomas Mann szenvedése és nagysága is kifejez, sőt demonstrál, polgári világ, művészet és filozófia Európában, még csak megközelítőleg sem jelentí soha többé ugyanazt, mint addig. *Ez a közhely*, hogy tehát a humanista kísérlet, me-

lyet csak csodálat, méltányos tisztelet és *ironikus hűség* illethet, csődöt mondott, *nem ítélet, hanem tapasztalat*. Hogy így van, azt a '89 körüli „nagynak” látszó redivivus, a világ vagy legalábbis Európa (politikailag, kulturálisan) neopolgári berendezhetőségének gyors szeretefoszlása, a mérsékelten és szerényen jómódú neopatina és folytonosság helyenként még ma is visszafogottan agresszív illúziójának bukása mutatja be, Boszniától Kelet-Németországon át a CNN közvetítette Öbölháború erkölcsi-politikai cinizmusáig. Egy olyan kultúra, mely dinamikájánál fogva végzetesen civilizációvá, helyenként, nemritkán kolonizáló civilizációvá vált (a német fejlődésben a Bildung és a hasonló, *felülmúlhatatlan* humanista vezérfogalmak Bildungsbürger-tummá hígulása) újra kérdéssé teszi a következőket, s jóleső, megtisztelő mindezt épp a *Holmi* hasábjain felsorolni: noha szerencsére megbukott a polgári világ összes totalitárius ellenjavallata, következik-e ebből az, hogy a polgárinak – akár késői formájában is – nincs, mert nem lehetséges alternatívája? Következik-e, hogy meghaladhatatlan, hacsak nem akarjuk lerombolni az emberi lényt, Frigyes herceg és Katte hadnagy konfliktusa az öreg porosz királlyal, a fiatal tiszt szörnyű halála és, Freuddal szólva, Frigyes későbbi „*azonosulása az agresszorral*”, már uralkodóként? Következik-e, hogy ez a szörnyűségekkel terhelt jólneveltség és önfegyelem „a világ rendje”, nevelődés egyfajta konszenzuális „izlésre”? Vajon nem *realis*-e úgy képzelegni, hogy Eissi (Klaus Mann) és Bibi (Michael Mann), öngyilkosságuk előtti perceikben talán egy levelet fogalmazgattak magukban apjukhoz, mely ezzel a megszólítással is kezdődhetett volna akár: *Mein hasslieber Vater!?* Vajon nem egyfelől Kronos és Laios, Frigyes Vilmos meg a többiek jó- és rémtettei, másfelől viszont a trisztáni-fiú-i romantika adornói értelemben zenei bódulat, ez a kamaszos-barbár munkakerülés konfliktusa az, ami nem játszható újra többé, ami – nincs, mert belepusztult saját magába? Vajon csakugyan nem a fausti ember és kultúrkör polgári változata ért véget visszavonhatatlanul (még ha sokáig eltart is), mely tud is a „növekedéscentrikus”, „haladó” civilizáció, ipar és szellem offenzív fallokráciájáról, „hímvessző és fejlődés” összefüggéséről, meg tabuvá is nyilvánítja ezt a tu-

dást („*azt is látja, hogy melyik végtagot kellett fűrésszel eltávolítani*”)? Vajon fenntartható-e még Hans Sachs redukív hősiessége, miszerint ő csak egy rimfaragó (mindkét mestersége minden csinját-binját ismerő) cipész – mindennek ellenére? Vajon nincs-e némi igazság abban, amit az akkor még épelméjű Gogol mond, az evangéliumi Márta és Mária betáni történetére utalva, hogy „*a szorgoskodó Márta*” nyugati érájának vége? A következő latin szavak mögött és után – possessio, face-re, potere, potentatus, potentia, potestas – nem következik-e szükségképpen az, amit Thomas Mann oly sűrűn emleget: *siker*, ama sekély kéj? Thomas Mann és a legjobbak-legnagyobbak kényszerességén segíthet-e még a megrendítően becsületes, visszatekintő mazochizmus, amellyel újra csak a polgárnak és a művésznek a megvalósíthatónak vélt, valójában meg nem valósítható paradoxonát mutatták be?

Ebből a szempontból látom elkerülhetetlennek és visszavonhatatlannak azt a félreértést és indulatot, ami Nemes Nagy Ágnes irását jellemzi. Maga a textus demonstrálja, hogy a század első felének magyar és európai önvédelmi humanizmusa és Nádas humanizmuskérdése között megszakadt és meg kellett szakadnia a folytonosságnak. Ráadásul itt nem generációs különbségről van szó, hanem alkalmasint arról, ami egy minden tekintetben a németnél gyengébb kondíciókat kapó magyar polgárság kialakulására élete végéig izgalommal és hősiesen várakozó nagy irónó és esszéista, meg egy polgárság *utáni*, arra *már* emlékező nagy magyar prózairó köztött fennáll. Nádas tudástöbblete nem fölény, hanem sors: a magyar polgárság egészen sajátos, vékony, de markáns rétegének a keleti totalitarizmustól megszállottságáról egyszerűen genetikusan tud valamit, amitől Nemes Nagy Ágnes bátran és megalkuvás nélkül intakt maradt. Ebben az összefüggésben is különösen érdekes lehetne, mit szólna most a vitázó, amikor Thomas Mann Sztálinékkal szemben, a koreai háborúval kapcsolatos, nem tisztánlátó, zavarbaejtően elnéző sorait olvasná. Ezer okból, s mindez eléggé kézenfekvő, köztudott, volt Thomas Mann Amerika-ellenes 1950-ben, és volt permisszív Moszkvával – de nincs-e itt, ezen a ponton is valami kataklizma utáni polgári regresszió,

valami következetlenség, mely az antihumanizmusnak csak *egyellen* változatával szemben engesztelhetetlen? Vajon a polgári humanista ethosznak ez a féltő értelmezése Nemes Nagy Ágnesnél nem arról árulkodik-e, hogy a magyar polgárnak miért kellett – többek között – csupán csak várakoznia a klasszikus magyar polgárság megszületésére? Nádas *nem leleplezi* a nagy embert, hanem elemzi. Mint az Egészet.

Mindaz, amit olvasólevélre tett kísérletként irtam, hangsúlyozottan nem „rendcsinálás” e vitában, s főleg nem azt jelenti, hogy mindezek helyett vagy ellen volna (még) javaslatom, vagy hogy annak a „transzcendálását” szorgalmaznám, aminek egyik utolsó, igen nagy neve maga Thomas Mann volt. Nem kívülről, hanem inkább egy már nem létező belsőből, az úr belsejéből beszéltem, nem pedig *valami* (mi is lehetne az?) nevében. Duchamp-t parafrázálva: *nincs megoldás, de van probléma. Csak az van.* – Legföljebb még ezt a mentségül szolgáló mondatot idézhetem: „*Mindezt majd megírom még pontosabban is.*”

*

Tartozom – olvasó az olvasónak – még azzal, hogy a cimbe foglalt utalást megvilágítsam egy apró történettel, ami szándékom szerint jobban *elmondja* e kísérleti levél lényegét s az egész problémához fűződő nagyon is közeli, személyes viszonyomat, mint bármiféle magyarázkodás. – 1955. augusztus 14-e volt, vasárnap, Dobogókőn. Egy nyolcéves fiú a szüleivel sétálgatott azon az ösvényen, amely olcsó, de takaros penziójuktól vezetett a távolabb magasodó, szigorúan zárt Pártüdülő előtt elkanyarodó erdő felé, amikor szemből egy hajlott hátú, alacsony öregember közeledett a feleségével. A fiú apja, aki csak egy évvel volt fiatalabb a szembejövönél, mindketten XIX. századiak hát, sugárzóan közepkorúnak látszott, kihúzta magát, és rámosolygott a jövevényekre: „Üdvözlöm, professzor úr” – mondta barátságosan. „Üdvözlöm, szerkesztő úr” – mondta barátságosan a másik, majd hozzátette: „Most mondta be a rádió, hogy Thomas Mann tegnap meghalt.” „Professzor úr, meg vagyok döbbenve” – mondta a fiatalabbik. Majd elköszöntek egymástól. „Tudod, ki volt ez? – kérdezte a férfi a feleségétől. – Lukács György, a nagy filozó-

fus. Pedig kommunista. Ezek persze őt is félreállították. '19-ben láttam utoljára, valahol a New York környékén. Éppen beszélt a tömeghez. Thomas Mann-nal meg '37-ben találkoztam, a felolvasása után, a Belvárosi Színház öltözőjében: tumultus volt, de azért váltottunk néhány szót kedvenc karmestereinkről, Bruno Walterről."

Balassa Péter

SOMLYÓ GYÖRGYNEK

Nancy, 1993. május 15

Kedves Barátom, ilyen nagy idő- és térbeli távolságból csak úgyszeretből lehet írni – olvasd hát, kérlek, a megjegyzéseimet mindekelőtt annak jeleként, hogy mennyire érdekesnek tartom kétrészes cikkedet, noha kétségkívül azért írom, hogy a TENGERT-vers új fordítására vagy legalábbis mostani fordításod átírására ihlesselek, mivel úgy vélem, hogy a vers kezdetét, amit Te is nagyon lényegesnek tartasz, Te érted félre, és Szabó Lőrinc fordítása áll közelebb Nietzsche elképzeléséhez.

Abban természetesen igazad van, hogy a „Griff” szónak van bizonyos általános-képletes értelme is; csak hogy minden átvitt értelmében, miként minden továbbképzett formájában (angreifen, ergreifen, umgreifen, zugreifen, sőt begreifen, Begriff) megőrzi a dolog kemény és fizikai megragadásának az alapjelentését, és semmiképp sem vihető el valamilyen „megérzés” és végképp nem a „szimatolás” jelentésmezője felé. Ha már a szó magyar, azaz hogy magyarosodott formájára hivatkozunk, úgy a griffmadarat idézném (Nietzschének, aki Zarathustrát a „ragadozó madarak” közé helyezte, talán nem is lenne ellenére ez az asszociáció), a griffet, mely tévedhetetlenül ragadja meg áldozatát, és nem utalnék a túl szferikus „szimat”-ra. (A fiatal Rilke, aki igazán finom lelkű költő volt, és aki a „szaglás” vagy, ha úgy tetszik, „szimatolás” – „Geruch” – szónak egyszer igen nagy szerepet adott, nevezetesen az ORPHEUS. EURIDYKÉ. HERMES-versben, a STUDENBUCH első könyvét a Griff és a Begriff egységére alapozta, ért-

ve ezen, hogy az építőmunkás, aki a köveket, és a szerzetes, aki a szavakat ragadja meg, „Werkleute sind wir [...] und zeigt uns zitternd einen neuen Griff” – ugyanarra az istenre tekintve ugyanazzal a gesztussal ugyanazt a templomot építi; de ez nem több, mint egyetlen ellenpélda, nem perdöntő, noha figyelmeztető, és mivel én Rilket aránylag jól ismerem, hamarjában ez jutott eszembe – vö. a latin *concupiō*, a nyelvújítási magyar *fogalmat*, de hát ez persze közismert.)

Hallani vélem kézenfekvő ellenvetétedet, mely szerint Te magától Nietzschétől kölcsönözted az ő szavát. Nietzsche azonban az idézett helyen mást ír, és Téged a fordító tévedése vezet félre; azt se nagyon hiszem, hogy bárhol másutt a „szimatára” hivatkozna, én mindenesetre azért kerestem vissza az eredetiben, mert furcsállottam, hogy Nietzsche ilyesmit irt volna. (Kicsit bosszúsán zenném a fordítónak, hogy nagyobb gonddal dolgozon, ilyen grammatikailag egyszerű mondatban nem illik többször is tévedni – lévén, hogy nemcsak a point-ban rontotta el a névszót, hanem egy határozószót is eltévesztett.) A német mondat a következőképpen hangzik: „Ich erst habe die Wahrheit entdeckt, dadurch daß ich zuerst die Lüge als Lüge empfand – roch... Mein Genie ist in meinen Nüstern...” Ez nyersfordításban a következőt jelenti: „Elsőként én fedeztem fel az igazságot, miután [ha nagyon pontosak akarunk lenni: annak révén, hogy] először érzékeltem – szagoltam – hazugságnak a hazugságot.” (Itt most megszakítanám a fordítást, jelezvén, hogy határozott szándékkal választottam a kevésbé poétikus, sőt kicsit sután odafüggesztett igét, nemcsak azért, mert Nietzsche szövege is törtebb, mint Horváth Géza túl sima verziója, hanem főként szemantikai megfontolásból: Nietzsche szövege egyáltalán nem finomkodó, végre is néhány sorral feljebb „Pöbel-Affären”-ről, aztán „Verlogenheit”-ről ír; az elválasztott és kiemelt igét én úgy olvasom, hogy a hazugság bűzlött, én szinte szivesebben írnám azt, hogy „kiszagoltam”, mintsem hogy „szimatoltam”. Mindezt legfőképp azért, mert a záró-boutade-ban, ami a többes dativus okán nyelvtanilag teljesen egyértelmű, Nietzsche nem posztszimbolista metaforával folytatja, hanem szarkasztikus metonimiával – nem Neked kell fejtegetnem, hogy mekkora különbség ez, akár ezen lehetne példázni a szimbo-

lista és a modern lírai képalkotás különbözőségét.) „Az én zsenim az orrlukáimban van.”

És most térjünk vissza a versre. Úgy vélem, hogy eltekintve a „Griff”-től, amelyről ez a pár sor szól, jogosak a Szabó Lőrinc fordítását illető fenntartásaid, még ha én erősebben vélem is hallani a kifogásolt fordulatokban Nietzsche szándékának megértését. Igaz, hogy nem szerepel a „will” ige, ami szörnyű hiány – lehet azonban, hogy az erőszakosan egymás mellé helyezett két deiktikus határozószó mégis kifejezi a végtelenen szubjektív világteremtő akarat erejét; és ha a „glóriásabb – óriás nagy” rim felette problematikus is, nem tartom lehetetlennek, hogy Szabó Lőrinc valamilyen módon provokatív és értelmileg valamelyest diszkordáns rimet akart írni, mivel a német rim: „*neuer – ungeheuer*” valóban égre kiált, az „*új és újabb*”, amit Columbus „*akar*”, egyszersmind „*szörnyűséges*”, Columbus-Nietzsche az új-szörnyűségest *akarja*. Az persze kérdéses, hogy csak a magyar szöveg ismeretében érzékelhető-e mindez, és Nietzsche verse tulajdonképpen nagyon direkten közöl – de hát ha már (igencsak ómódián) egy versről és fordításról levelezek, ezt is megírom, talán azért, hogy ha valóban rábirlak egy újabb verzióra, ezeket is vedd tekintetbe.

Abban viszont, amennyire ilyen kérdésekben bizonyosnak lehet lenni, egészen bizonyos vagyok, hogy a „Griff” értelmezésében Szabó Lőrincnek volt igaza, és a szó (teljesen függetlenül attól, hogy a Te javaslatod egy téves fordításra támaszkodik) igenis elsősorban a konkrét fizikai jelentésében szerepel a versben, és minden általánosításnak (mivel a „*mir fortan und meinem Griff*” valóban általánosabb) ez a jelentés az alapja. A mögötte levő elképzelés nem is nagyon rejtett: Columbus megragadja a hajó kormánykereket, és attól kezdve kezének biztos fogása szabja ki az útját (vagyis én úgy vélem, hogy Szabó Lőrinc metonimiája pontosan eltalálja Nietzsche szándékát) a tengereken keresztül arra, ahová el akar jutni, sorsának új-szörnyűséges, végtelen tere és ideje felé.

Még egyszer: tekintsd mindezt egy ómódi filosz meditációjának, aki szokatlan érdeklődéssel olvasta cikkedet

Szívélyes üdvözlettel:

Pór Péter

VÁLASZ PÓR PÉTERNEK

Kedves Barátom,
 hogyan is kételkedhetnék benne, hogy cik kemre tett megjegyzéseid indítéka és forrása az „ügyzeretet” és csakis az volt; nem is lehetett más. Ha nem érezném benne, nem is tennék (nem is próbálnék tenni) eleget a szerkesztőség kérésének, hogy válaszoljak rá. Sőt: éppen azért válaszolok (más elfoglaltságomból visszatérve e kérdésekre), hogy magamban is felkeltsem az „ügynek” ezt a szerzetét, amely, valljuk be, egyre lecsavartabbban pisllakol bennünk, más, látszólag „fontosabb” napi problémáink között. Az „élet” tulajdonképpen mindig kész legyőzni az irodalmat. Ha az irodalom, egyes zugokba visszahúzódva, egy-egy íróasztalhoz tapadva kényszeresen, nem győzné le mindig az „életet”. Az európai kultúra egésze kicsiben valahogy így írható le.

Előre kell bocsátanom, hogy bármily megtisztelőnek érzem buzdításodat a TENGERVERS újabb újrafordítására, mégsem tudok eleget tenni neki. Több okból. Az első köztük, hogy az összes megoldandó fordítói probléma között csak a „Griff” megoldására, illetve problematikus voltára figyelmeztetsz; s ebbe magam is beleütköztem, éppen ezért közelítettem meg – talán önkényesen – ilyen kerülő úton: holott számomra a versben három ennél fontosabb kérdés adta a kihívást; ezekről később. Másodsor, mert kétrészes tanulmányom egésze (legalábbis szándéka szerint), mint ahogy a költői fordításról szóló kötetnyi régebbi tanulmányom is, a költői fordítás mindig megközelítő természetét állítja középpontjába, az úgynevezett „standard” vagy „definitív” változatok lehetetlenségét (amelyek Szabó Lőrinc fordítói poétikájában még lehetséges eszményként szerepeltek); s ezt is elsősorban abban a perspektívában, hogy ezek az eredeti alkotásokban is csupán pragmatikusan, esetlegesen, kompromisszum, az „élet” kompromisszumai értelmében léteznek; s ezt nemcsak Valéry poétikája nyomán, hanem a magam (jelentős vagy nem jelentős? – mindenesetre hosszú és kitarító) gyakorlata alapján gondolom így.

Ha a politika „*az egzisztenciák tudománya*”, a művészet, és benne különösen a fordítás – hasonlatosan a politikához, de eltérő árnya-

latokkal – a *preferenciák* tudománya. Ez bizonyos szempontból ellentmond a műalkotás egy talán túlzóan abszolutizáló, a strukturalizmusban szélső határát elérő, mégis sok rétegében érvényes – szemléletének, amelyet József Attila meglepően korán meglepő tömörséggel így fejezett ki: „*A vers minden pontja archimedesi pont.*” Ez mélységesen igaz is, de egyben, mint annyi más mélységes igazság, további árnyalásra szorul. Mert a versnek – s ez kiváltképpen fordítója előtt válik elkerülhetetlenül ténnyé – összes archimedesi pontja között vannak „még archimedesibb” pontjai is. A primusok a pares között. Miután a fordító óhatatlanul áldozatokra kényszerül és pótlásokra szorul, ki kell választania a feláldozhatatlan pontokat (persze mindig az ő megítélése szerinteket, s ez mindig a maga és a kor egybefonódó szemléletétől, befogadói és olvasati minőségétől függ). Ilyen feláldozhatatlan szavaknak (motívumoknak stb. stb.) érzem én az ECCE HOMO-ban a vers utolsó szavát („*sicherlich*”), amit Szabó Lőrinc megfoszt megfoszthatatlan helyétől, valamint a „*fasse-lasse*” rimpár lehetőleg minden információját, amelyet ez a fordítás ugyancsak gyengén közelít meg; s talán még inkább elfogadhatatlannak az ő fordításában a „*will ich*” igét vagy bármilyen képzett alakját (amelynek „*hiányát*” magad is „*szörnyű*”-nek tituláld); valamint, ugyanilyen súllyal, a „*neu und neuer*” jelzőt; de ezen túl még azt az igét is, amely már a „*Griff*” értelmezéséhez tartozik, s amelyet nemcsak te nem hiányolsz Szabó Lőrinc fordításában, hanem az én cikkem sem említ (annál inkább szem előtt tart azonban fordításom): ez pedig a „*traue*”: „*Ich traue / Mir fortan und meinem Griff.*” Majdnem azt mondhatnám, nem is a *Griff* a kijelentés legfontosabb része, hanem a *traue* és a *mir*. Az „*ezentúl már csak magamban bízom*” (és a „*griffemben*”, amit most hagyjunk lefordítatlanul) az *önbizalom* egy már-már kóros (vagy ahhoz vészesen közelítő) végső pontjára jutott zseninek a saját és csakis a saját *zsenijére* való kiterjesztését (és egyben arra való korlátozását) jelenti. Bizonyára önkényes – de talán mégsem egészen önkényes – volt fordításom kitérője, a prózai ECCE HOMO ama helyéig (ez pedig a MIÉRT VAGYOK VÉGZET? című fejezetben található!), ahol ezt a „*zsenit*” a minden eddiginél nagyobbra duzzasztott

önbizalom egyenesen az „*orrlikaiban*” jelöli meg. Az ECCE HOMO új magyar fordítását nem tartod jónak (mint ahogy, amennyire megítélhetem, én magam sem), de miután magyar olvasók előtt magyarul vitatkozva mégiscsak fordításban kell idéznünk, egyrészt gondolhatod, eleve már az eredetivel is összevettem ezt a helyet, másrészt utána néztem az egyetlen másik, régebbi magyar fordításnak is (Világirodalmi Könyvkiadó-vállalat, é. n. – 20-as évek – Varró István fordítása). Ez sem kielégítő (ma már), de talán mégis közelebb áll az eredetihez; most tehát ezt idézem: „*Csak én fedeztem fel az igazságot azzal, hogy a hazugságot először éreztem...* szagoltam [kiemelés, mint már cikkemben is hangsúlyoztam: *Nietzschétől*] *hazugságnak... Zsenim cimpáimban vagyon.*” Jogosan kérdőjelezted meg ezt az életmű kontextusából a versbe emelt elemet – a „*Griff*” általam általánosabban értelmezett jelentését egészen a „*szimat*”-tal helyettesített „*orrcimpái*”-ig „*általánosítva*”. (Mellékesen: én nem érzem a „*szimat*” szót „*szferikus*”-nak, sem „*finomkodó*”-nak, mint te írod leveledben, sőt: a valóban durvább „*szaglás*”-nál elementárisabbnak, a legérzékenyebb állatok érzéklésének, valami olyan „*ósi*”-nek, „*elementáris*”-nak, ami nem áll távol Nietzsche saját zsenijének tulajdonított „*dionüszoszi*”, isteni eredetű, minden eddigi emberinél mélyebbre ható intuíciónál. „*Szimat*”-ja a magyar nyelvben általában a nagyon érzékeny állatoknak van, elsősorban a nemes vadaknak. És Nietzsche elsősorban nem valami nemes vadnak érzi-e magát? Szabó Lőrinc e helyre adott fordításváltozata („*És ezentúl / utam kezem szabja ki*”) ebből a túlfokozott zseniönbizalomból nagyon keveset ad vissza. Ezt a változatot „*értelmezve*” magad is, méghozzá kétszeresen, az én hibámba esel – csak más irányban: mikor e „*kezem szabja ki*” mögé ugyancsak az életműben keresel támaszt, egyrészt a „*Griff*” szóhoz – hozzám hasonló önkényességgel – „*a griffmadarat idéznéd*”, hiszen Nietzsche „*Zarathustrát a »ragadozó madarak közé helyezte*”, tehát „*talán nem is lenne ellenére ez az asszociáció*” (mondjam, hogy zsenije, mely mint szimat az orrcimpáiban van, szintén nem „*lenne ellenére*” mint „*asszociáció*”?); de, másrészt, a „*kezem szabja ki*” kifejezésbe belelátod azt az egész Columbus-metaphorát is, amit az általam idézett Colum-

bus-vers ismerete nélkül senki sem láthatna bele. Arról nem is beszélve, hogy még Rilket is belevonod a nagyon erőtlén-homályos Szabó Lőrinc-i megfogalmazás megvilágításába. Úgy gondolom, talán tévedsz, amikor azt írod: „*A mögöttele levő elképzelés nem is nagyon rejtett...*” A csak a magyar szöveget birtokló olvasó előtt nagyon is rejtett: nem is létezik. Sokkal inkább fedi a dolog helyzetképét a következő (kulcs)mondatod: „*Az persze kérdéses, hogy csak a magyar szöveg ismeretében érzékelhető-e mindez...*” Úgy gondolom, nem is kérdéses: kétségtelenül *nem* érzékelhető. (Mint ahogy természetesen az én szövegemben sem az, hogy Nietzsche – egy más helyen – orrcimpáiban jelöli meg zsenijének eredetét.)

Mindebből (s mindabból, amit gondolatébresztő leveled margóira még felírtam magamnak, de helyhiány miatt itt nem közölhetek) az derül ki, hogy „*mélyélesen mély*” a költészet „*kútja*”; és sose jutunk a fenekére.

Még csak annyit, hogy cikkemben a fordításaim távolról sem mint „végleges” vagy akár csak „kielégítő” példaként szerepeltek, hanem csupán mint a fenti elméleti megfontolások demonstrációi. Ezért hagyom másokra az esetleges jobb (és feltehetően ugyan-csak nem „definitív”) megoldások keresését. Neked pedig még egyszer köszönöm baráti és az ügyre nyílt figyelmedet; s azt is, hogy ennek ihletésére ha nem is egy új – jobb – fordítással, de a fordításról való töprengéseim ez újabb kiegészítésével válaszolhattam. Jó lenne a beszélgetést egyszer személyesen is folytatni. Addig is őszinte barátsággal köszönt

Somlyó György

RÉZ PÁL FŐSZERKESZTŐ ÚRNAK

Berlin, 1990. május 21.

Kedves Pali! Egy (Kelet-)Berlinben töltött délután unalmát, hosszú laborlátogatások után, a *Holmi* V. 5. (p. 675 et seq.) olvasásával űztem el. Az olvasgatás pasziánsz kirakásává vált eredményét engedd meg mellékelnem.

[Új fordítások felé]

Akarom – s indulok arra,
kormányom jól markolom.
A kék ár tág útra hajtja
génuai jó hajóm.

Mindenen új s újabb fény kel,
Téren, Időn Dél pihen –:
Hatalmas szemmel Te nézel
énreám csak, Végtelen!

[Ecce versio]

Már tudom, miből születtem!
Mint a tüzláng, telhetetlen,
izzom, s magam habzsolom.
Fénnyé lesz, mit megragadtam,
szén, amit magára hagytam:
élő láng vagyok, bizony.

Sokszor üdvözöllek,

Schüller Róbert

VÁLASZ A HOLMI 1993. ÁPRILISI SZÁMÁBAN MEGJELENT METAPHYSICA-RECENZÍÓRA

A Recenzens már kritikája elején felfedi célját: a „*végző szót*” akarja kimondani, még akkor is, ha azt majd csak „*a második kötet ismeretében*” lehet megtenni. Egy kis pszichológiai előkészítés után, mely megrovó fejcsóválásra készítheti az Olvasót („*Az oxfordi Clarendon Press legalább egy meleg köszönetnyilvánítást megérdemelt volna...*”), elhangzik a sommás ítélet: „*használatlan*”; „*megbízhatatlan*”. A Recenzens, nem tudván a végére tartogatni a konklúziót, tüstént kimondja: „*filozófiai félreértések miatt*” (hat, a kontextusból tendenciózusan kiragadott példát hoz) „*az egész szöveget el kell utasítanunk, mint használhatatlant*” (mind a 227 oldalt). Kövessük a továbbiakban is ítélezésmenetét: mit tár az Olvasó elé

a recenzió szerkezete és a Recenzens tárgyilagos stílusa?

Az első példa (Z4.1029b14–15) lábjegyzete nem a fordító „filozófiai félreértéséről”, hanem a Recenzens szakirodalmi műveletlenségéről árulkodik. Mert a *musikos* helyes fordítása a *muzikális*, és a helytelen a Recenzens által ajánlott *művelt*. A fordítás-szakirodalom ugyanis arról tanúskodik, hogy a *musikos* szót *muzikális*-nak fordítják, így: G. Moerbeke (*musicus*); W. D. Ross, M. Furth, J. Warrington, R. Hope, H. G. Apostle, M. Burnyeat, J. Barnes (*musical*); F. Bassenge, F. Schwartz (*musicus*); G. Reale, C. A. Viano, A. Russo (*musico*); J. Tricot (*musicien*); W. G. Yebara (*musicó*). Mennyi hitele van a Recenzens kifogásának? Vajon felütötte-e a Recenzens e műveket valaha is, vagy csupán a régi magyar fordításból vette a „*művelt*”-et, a műveltségét? Annak készítője, Halasi-Nagy József ugyanis tévedésből átvette az eredetileg A. Schweglernél, H. Bonitznál és E. Rolfesnél található, helytelen *gebildet* fordítást (amely hibába különben nemcsak ő, hanem M. Frede-G. Patzig német és H. Tredennick angol fordítása [*cultured*] is beleesik). Látható tehát, hogy a Recenzens nem mérlegelte a szakirodalomban elismert fordítást, nyilvánvalóan abban a hiszemben, hogy itt „csak” egy példáról van szó. Csakhogy Aristotelés példahasználati mindig terminus technicus értékűek, rövidítéseket takarnak, és mindig az előfordulásukat megelőző mondat értelmének megfelelően egészítendő ki. Ez a példahasználati mód a Recenzens előtt nyilván ismeretlen, ezért követi el azt a banális hibát (ismét a régebbi magyar változat szellemében), amit a fordítóra fog. Ha a fordító az *ei*-en nem „*vagy*”-ot értett volna, hanem „*ha*”-t, akkor nem egyes szám második, hanem egyes szám harmadik személyt kellett volna feltételeznie (*estin*). Így a Recenzens kifogása a görög nyelven való gondolkodás hiányáról tanúskodik, hiszen világos, hogy a vessző a *ha* előtt, nem pedig utána áll.

A görög szöveg a következőképpen hangzik: „*u gar esti to soi einai to musiko einai; u gar kata sauton ei musikos*”. A fordításban: „Mert a te voltod nem a muzikális voltod, mert nem önmagad alapján vagy <u gar kata sauton ei>, ha muzikális vagy.” <Ha [amennyiben] muzikális voltod van.> A „*vagy*” és a „*ha*” tehát értelmileg

szükséges kiegészítők, amelyekkel a fordítás éppen a görög szerző szándékának megfelelő mondanivalót emeli ki, vagyis hogy a „*te voltod*” egyenlő azzal, hogy „*önmagad alapján vagy*”, ami megkülönböztetendő a másik fogalompártól: „*a muzikális voltod*” egyenlő azzal, hogy „*muzikális vagy*”. Ha nem élünk a kiegészítéssel (*ha* muzikális vagy), ahogyan a Recenzens megoldásában áll: „*A te esszenciád [!!!] nem művelt-voltodban áll. Nem önmagadnál fogva vagy művelt*” – éppen ekkor áll fenn az az értelmi lehetetlenség, melyet a Recenzens a fordítóra óhajt fogni, hogy „*például érvelni lehetne amellett, hogy egy szubsztanciának [sic], ha csak egyellen akcidence van is, megszűnik szubsztanciának lenni*”. A Recenzens fordítása tömény „esszenciájában” görög példahasználattal kapcsolatos tudatlanságról árulkodik, mert nem érzékeli a két szemben álló párhuzamos megfogalmazást, ami a platóni Akademián a mondat értelmét világossá, szemléletessé tette a tanítványok számára. A mondat kifejezetten egyes szám második (és nem harmadik) személyben fogalmaz, ez a nyelvhasználat közvetlen iskolapraxisban élő hallgatóságot feltételez, amiről a Recenzensnek szemlátomást szintén nincs fogalma.

A görögben:

„*to soi einai*” – „*to musiko einai*”

a fordításban:

„*a te voltod*” – „*a te muzikális voltod*”

a Recenzens megoldásában:

„*a te esszenciád*” – „*a művelt-voltod*”.

A Recenzens fordítása nyilvánvalóan nem ébreszt jogos asszociációt a görög szöveggel (*voltod* – *voltod*), sőt egyenesen megtévesztő (*esszenciád* – *voltod*). A görög mondatban egyébként is az *u esti* az állítmány, ami azt jelenti „*nem az*”, nem pedig azt, hogy „*nem* <*művelt-voltod*>*ban áll*”. Ezzel a Recenzens megoldása tehát épp az általa említett félreértésre ad alapot.

A második példában (Z11.1036b1–2) a fordítónak tulajdonított „*filozófiai félreértés*” ugyanabban a szellemben fogant, mint az előbbi.

A görög szöveg:

„*hosa de mé horatai khóridzomena, uden men kóluei homoiós ekhein tutois – hósper kan ei hoi kykloi pantes heórónto khalkoi; uden gar an héllon én ho khalkos uden <sc. meros> tu eidus – khalépon de aphelín tuton té dianóia.*”

A fordítás:

„Azoknál a dolgoknál azonban, amiket nem látunk külön létezni, ugyan nincs akadálya annak, hogy a viszony hasonlóképp legyen az előbbiekhöz – mintha minden kör, amelyet valaha láttak, csak bronz volna, mert a bronz akkor sem volna semmi-vel sem kevésbé része a formának –, mégis nehéz az elgondolásban azt elvonatkoztatni <ti. az anyagot>.”

A Recenzens megoldása:

„Azokban az esetekben, amikor nem látjuk, hogy elkülönülnek egymástól, semmi akadálya ugyan, hogy hasonló legyen a helyzet, mint az iménti esetekben – például ha valamennyi karika bronzból volna –, mert nem kevésbé áll az, hogy a bronz nem része a formának, ám az ilyen esetekben nehéz az elkülönítés.”

Itt a Recenzens egy közbevetést önálló mondatként feltüntetve mutat be bírálatában. Ha azonban a teljes mondatot vesszük, a mondanivaló nem „homlokegyenest az ellentéte Aristotelés tanításának”, hanem jó aristotelési értelmet ad, amire a Recenzens is rájöhett volna, ha hátralapoz a helyhez írott kommentárhoz. Ehhez azonban nem vette a fáradságot, mert figyelmét lekötötte annak kutatása, hogy hol különbözik az ő fordításától a kritizálandó. Csakhogy a két fordítás értelmi különbsége nem abban áll, amit a Recenzens kettős tagadásként félreért, hanem abban, hogy az utolsó tagmondat tárgyát, a *tuton* nem fordítja le, így homályban hagyja, mi is az, ami az elkülönítést nehezzé teszi a gondolkodás számára. Hiába volt Aristotelés közönsége számára még érthető a névmás, nekünk a kommentárban ki kell egészítenünk. A csúcsoz zárójelbe tett részlet a kommentárban olvasható, az *aphelein tunon* itt azt jelenti, *aphelein tén hylén*, amit a párhuzamos helyből kiolvashatunk, mint értelmezőt (vö. 1036b23). Vagyis Aristotelés azt akarja mondani, hogy a bronz vagy bármely anyag az elgondolás során akkor is a forma részének tűnik, ha kifejezetten el akarunk tekinteni, vonatkoztatni tőle. Vagyis képzeletünkben nehezen tudjuk elkülöníteni az anyagot a formától, ami nem jelenti azt, hogy ne léteznének külön a formák. A Recenzens fordításában hiányzik a tárgy megjelölése az utolsó tagmondatban, helyette a kettős tagadást hangsúlyozza túl – amivel *grammatikai hibát* követ el, hiszen az, egy közbevetést tartalmazó mondatban nem lehet hangsúlyos.

A harmadik példában (Z4.1030a8–10→1030a2–11) a fordítónak tulajdonított „filozófiai félreértés” még inkább rávilágít a Recenzens fordítási eljárására és fordításának valódi forrására, valamint arra, hogyan próbál úgy tenni, mintha görögöt fordítana, miközben Ross angol fordítását fordítja magyarra. A teljes kontextusok (1030a2–11) párhuzamos bemutatása révén ugyanis egyértelműen világossá válik, hogy a Recenzens éppen William David Ross-tól vesz át szó szerint szövegeket, mégpedig úgy, hogy azt saját fordítási megoldásaként tünteti fel. Fordítása angolból és nem görögéből készült.

A görög textus:

„*alla to himatió eimai
ara esti tí én eimai
ti holós; é u; hoper gar
<tode> ti esti to tí én
eimai; hotan d' allo
kat' allu legétai, uk
estin hoper tode ti,
hoion ho leukos anthrópos
uk estim hoper tode ti,
eiper to tode tais usiaís
hyparkhei monon; hósté to
tí én eimai estim hosón
ho logos estim horismos.
horismos d' estim uk an
onoma logó tauto sémainé
(pantes gar an eien hoi
logoi horoi, estai gar
onoma hotoun logó, hósté
kai hé Ilias horismos
estai), all' ean prótu
tinos é; toiauta d'
estin hosa legetar mé
tó alló kat' allu legeshai.”*

A fordítás:

„*De hát a köpeny volta
egyáltalán egyfajta
dolog mivelta-e vagy
nem? Mert a dolog
mivelta éppen az ami
<,ez'>; de amikor az
egyik dolgot a másiktól
jelentjük ki, akkor
éppen nem egy ,ez',
például a »fehér ember«
éppen nem egy ,ez', ha
az ,ez' tartozik csak*

a létezőségekhez;
 úgyhogy csak azoknak a
 dolgoknak van mivolta,
 amiknek a kifejezése
 egy meghatározás.
 Az azonban még nem
 meghatározása, ha a
 név ugyanazt jelöli
 mint a kifejezés
 (mert akkor minden
 kifejezés meghatározás
 volna, mert bármely
 kifejezésre volna
 valamilyen név, úgyhogy
 még az Ilias <név>
 is meghatározás volna),
 hanem csak akkor, ha a
 meghatározás valami
 elsőnek a kifejezése;
 ilyenek pedig azok
 <a meghatározások>,
 amiket nem úgy jelentünk
 ki, hogy egy dolog van,
 egy másiktól kijelentve.”

William David Ross fordítása:

„But is being-a-cloak an
 essence at all? Probably not.
 For the essence is precisely
 what something is; but when
 an attribute is asserted of
 a subject other than itself,
 the complex is not precisely
 what some 'this' is, e. g.
 while man is not precisely
 what some 'this' is, since
 thisness belongs only to
 substances. Therefore there
 is an essence only of those
 things whose formula is a
 definition. But we have a
 definition not where we
 have a word and a formula
 identical in meaning (for
 in that case all formulae or sets
 of words would be definitions; for
 there will be some name
 for any set of words
 whatever, so that even the
 ILIAD will be a definition),
 but where there is a
 formula of something
 primary; and primary things

are those which do not
 imply the predication of
 one element in them of
 another element.”

A Recenzens megoldása.*

„De köpenynek lenni
 esszencia-e egyáltalán?
 Valószínűleg nem. Az
 esszencia ugyanis az,
 ami a dolog. Amit
 valami másról állítunk,
 az nem ez-a-valami.
 Például a fehér ember
 nem ez-a-valami; mivel
 az ez csupán a
 szubsztanciában van
 jelen. Ennélfogva
 esszenciája annak van,
 aminek a formulája
 definíció.

A definíció nem az
 amikor a név azonos
 azzal, amit a formula
 jelent. Ha így volna,
 minden formula
 definíció volna, hiszen
 minden formulához
 társítható név, úgyhogy
 ebben az esetben az
 ILIASZ szövege is
 definíció volna. De nem
 így van! Definícióról
 akkor beszélünk, amikor
 a formula valami
 elsődlegesnek a
 formulája.
 Elsődleges az, amit nem
 úgy fejezünk ki, hogy
 valamiről valami mást
 állítunk.”

Megállapítható, hogy ahol a Ross-féle ox-
 ford fordítás eltér a görögtől, ott a Recen-
 zens is eltér, és gépiesen követi; de nemcsak
 fordítási megoldásait veszi át, hanem az egész
 terminológiát is. Ahol eltér az angol szövegtől,
 ott azonnal grammatikai hibát ejt. A legjellem-

* Arisztotelész METAFIZIKA. Fordította és a kom-
 mentárokat készítette: Steiger Kornél (A fordítás
 26 oldal, a kommentár 7 oldal.) In: Gond, I/1
 (1992. április), 125–157. old. (Lektor nimcs!)

zőbb a *tode ti*, amit tévesen *ez-a-valami*-nek fordít. Angolul az *a „this”* adja vissza helyesen a görög terminus *technicust*. A görögben a *ti* itt melléknév, és nem főnév. A Recenzens ezt nem tudja, sőt angolul is hézagosan tud, mert a *what some „this”*-ben a *some*-ot főnévnek hiszi, holott az angolul a *what a „this”*-szel azonos. (Magyarul: *ami valami „ez”* = *ami egy „ez”*; és nem *„ez-a-valami”*.) A Recenzens azt állítja, hogy a fordításban „a zárójelben szereplő második tagmondat állítmánya hibásan került feltételes módba... mert a <név>-vel tévesen egészíti ki a szöveget”. Nos, a Recenzens nem alkalmaz <csúcsos zárójelbe tett> kiegészítést, ámde fordításában ő maga is – helyesen – feltételes módot hoz. Nem arról van-e itt szó, hogy kérdése erőszakolt álkérdés, amelyet most – recenziójában – csak azért erőltet, hogy hibakereső szándékát – még saját korábbi fordítását meghazudtolva is – keresztülvigye. Valójában ő is kiegészíti a textust a „szövege” szóval, csak nem tünteti fel fordítói kiegészítését, szerinte nyilván így „tisztességesebb”. A fordítás szövegében mi csúcsos zárójelbe iktattuk a saját értelmezésünket, és a kommentárban fejtettük ki a részleteket. Hogy a Recenzens e kettő között „érdekes diszcrepanciát” lát, az amiatt van, hogy képtelen szabadulni a görcsös bírálói akarás büvköréből, így inkább még saját korábbi felfogását is megtagadja.

Rögtön ezek után – negyedik példája előtt – olyan erisztikus fogalmazással él, amely a szakmában teljesen ismeretlen. Ennek fényében idézi a fordítást (A9.992b18). Csupán egyetlen példát hoz arra, hogy a fordítás mi-féle nem létező problémákon (többes szám!) készíti töprengeni az Olvasót. Ez a 8 sor minősítő, irracionális vagdalkozás, amelyből hiányzik minden józanság. Mint írja: „Az olvasó bizalmatlanul kérdezi: mit jelenthet az az agrammatikus kifejezés, hogy »megkülönböztetni, hogy a létezők többértelműen mondtak«.” Eltekintve attól, hogy az Olvasó nevében fogalmazni nem kis bátorságra vall, nyilván nem véletlen, hogy a Recenzens nem értette meg a létező többértelműségének tételét, hiszen a pluralizmus minden bizonnyal távol áll attól, aki mindenki nevében *akar* szólni.

Ezután már nem is érvel, **ötödik példájában** (M2.1076b4–5) csak vádol, minden bizonyítást mellőzve. Jelzős minősítései tudo-

mányos szempontból nem értékelhetők, így ezekre nem térünk ki.

A hatodik példájában (B1.995a28–30) aztán végképp elragadhatja magát; mint írja: „A mondat nemcsak »éktelen«, egyazon szó fölösleges négyzeri megisméllése miatt, amivel a görögben nem találkozunk”, hanem hozzáértés hiányában azt állítja róla, hogy „a pontosvessző utáni részmondat ráadásul értelmetlen is”. A Recenzens valójában ismét egy részmondatot ragad ki a fordításból, és azt egész mondatként találja. Ismét nem törődik azzal, hogy a fordításban, ahogy a görögben is, csupán vessző áll, vagyis a gondolatmenetnek nincs vége; ő pontot tesz, hogy „kritikai” célját keresztülvigye: „A harmadik könyv elejének egy híres mondatából, »...« ez lesz a magyar fordításban.” – mit mondhatnánk erre a szándékosságra? De lássuk csak először a görög szöveget teljes kontextusban, abból kiviláglik, miért szakítja meg a Recenzens erőszakosan a gondolatmenetet.

A görög szöveg:

„*esti de tois euporésai bulomenois prourgu to diaporésai kalós; hé gar hysteron euporia lysis tón proteron aporumenón esti, lyein d'uk estin agnountas ton desmon, all hé tés dianoiás aporia déloi touto peri tu pragmatos.*”

A fordítás:

„Mert akik az aporiákat meg akarják oldani, azok számára előnyös, ha előtte jól megvizsgálják az aporiákat; mert az ezt követő későbbi kutatásra alkalmas aporia a korábbi aporiafelvetések megoldása, és nem tudja megoldani a csomót az, aki nem ismeri; az elgondolás aporiája éppen ezt a dologban lévő csomót teszi nyilvánvalóvá.”

A Recenzens szerint ezt „magyarra” körülbelül így lehetne fordítani:

„Akkik kiutat akarnak találni, azok számára hasznos, ha helyes vizsgálatnak vetik alá a kiúttalanságot, vagyis az aporiát; hiszen a kiút, amelyet utóbb meglelnek, a korábban fennállott aporiáknak a megoldásában áll.”

Attól eltekintve, hogy itt nem fejeződik be a mondat, a Recenzens megoldása azzal, hogy az *aporiát* hol lefordítja, egyszer *kiútnak*, másszor *kiúttalanságnak*, hol pedig csupán átírja *aporiának*, akaratlanul is különbséget tesz köztük, ami megtéveszti az Olvasót. Igaz ugyan, hogy megoldásában utal azonosságokra a következő – csak tőle származó – kiegészítéssel: „a *kiúttalanságot*, vagyis az *aporiát*;” csak hogy *ez nincs a görögben*. Nyilvánvaló,

hogy megint nem a görög visszaadása a célja, itt egyszerűen saját felfogásában „átkommentálja” a szöveget, vagyis saját képzeiteit fölébe helyezi annak, ahogyan Aristotelés elméjében következtek a képzetek. *Nem a sensus litteralist akarja fordítani*, a görög szerző stílusának és terminológiájának visszaadásával pedig egyszerűen nem törődik. Pedig itt Aristotelés kifejezetten aporetikájának speciális terminológiájában fogalmaz, amelyet magyar fordításunk visszaad. Aristotelés a platóni aporia fogalmat tudatosan differenciálja. Mindezt éppen e szakasz kapcsán, teljes részletességgel megtalálja az Olvasó a Kommentárban (*Komm.* B1 n.2). Az aporia Aristotelés nyelvhasználatában az *aporia* – *diaporéma* – *euporia* fogalmi felosztásában van jelen, a nekik megfelelő igealakokkal együtt (aporiát felvetni – fejtegetni, megállapítani – jól megvizsgálni, kutatásra alkalmassá tenni, megoldani). Ezért ismétli meg – ahogy a görög is – a fordítás nem négyszer, hanem ötször az *aporia* szót. A Recenzens, mivel az aristotelési görög próza terminológiája és nyelvezete szemlátomást teljesen idegen számára, jobb híján saját terminológiájában „gondolkodik”. E gondolkodást – és kritikája hitelét – a Recenzens stílusa igazán következetesen tanúsítja. Az „értelen” jelző után még az „értelmetlen”-nel is kitüntet. Nem azért értelmetlen-e, mert a Recenzens szándékosan pontot tesz a vesszőnél, és mondatnak vesz egy részmondatot? Bekezdése elején még mondatról beszél, aztán 14 sorral lejjebb már részmondatról. Elhagyja azt a tagmondatot, amely következne, és amelyben Aristotelés éppen az *aporia* és az *euporia* viszonyát jellemzi: „nem tudja megoldani a csomót az, aki nem ismeri”. A Recenzens is így járt. Nyilvánvaló, hogy halvány fogalma sincs nemcsak Aristotelés nyelvéről, hanem a görög aporetika szakirodalmáról sem (P. Aubenque-ről például). Pedig „Az elgondolás aporiája éppen ez a dologban lévő csomót teszi nyilvánvalóvá.”

Az eddigi, a Recenzens által a fordítónak tulajdonított 6 „filozófiai félreértésről” kiderült, hogy azok a Recenzens grammatikai hibái.

A továbbiakban a Recenzens a **fordítás terminológiájából** kiragad egy terminust: az *usia* „létezés”-gel való fordítását, és azt úgy tünteti fel filozófiatörténeti madártávlatában, mint kereszténytelen, heideggeriánus fordítást;

helyette a *szubsztanciát* ajánlja. A felszínen a hagyományos latin terminológia *substantia* terminusára hivatkozik, hogy az Olvasó szemében a hagyomány védelmezőjének tűnjék. Csakhogy nem ismeri a keresztény teológiai-filozófiai hagyományt! Így a „védelmező” filozófiatörténetileg fog mellé, amikor azt írja, hogy „*valamikor az időszámításunk kezdete körül a görög filozófiában az usia kifejezés háttérbe szorult, és helyét átvette a hypostasis*”. Ez képtelenség, hiszen az egész Krisztus születése utáni kort, különösen a patrisztikát, meghatározták azok a szentháromságtani viták, amelyekben az *usia*nak döntő szerepe volt, és éppen e két terminus téves felcserélése okozott félreértéseket. „*Aristotelés első kategóriájára téves a félrevezető substantia használata. Ez a terminus, mint ránézésre látható, a görög hypostasis szó szerinti fordítása. Később azt a görög usia szó fordítására is használják. Hogy ez zavaró, mutatja az a tény, hogy eszerint a görög szentháromságtani meghatározást, a mia usia en trisin hypostasesint, »egy substantia három substantiában«-nak kellene fordítani*” (Kurt von Fritz). A Recenzens mégis kérdésesnek tartja, „*hogy későbbi, kétségtelenül fennálló keresztény filozófiai konnotáció miatt érdemes-e és szabad-e kiirtanunk egy fordításból*”. Nyilvánvalóan nem ismeri a vonatkozó teológiai szakirodalmat.

Ezt követően a *klasszika-filológiát* megcsúfoló párhuzamát adja a *létezés*égnak. Azzal érvel, hogy a *létezés*égnben *de facto* meglévő -ség, -ség képző – amely a képzésmódot illetően a görög *usia*val jogos asszociációt kelt – szerinte a magyarban az intézménynevekre utal, sőt a -ság, -ség képző „*minden elevenességét elvesztette*”. Nyelvérzékét a kötekedő (eriszitikus) párhuzam, a „hatóság” irányítja, és nem a valószínűs filozófiai párhuzam, az igazság:

görögül:			
<i>usia</i>	→ <i>usia</i>	– <i>aléthis</i>	→ <i>alétheia</i>
magyarul:			
létező	→ létezés	– igaz	→ igazság
latinul:			
<i>ens</i>	→ <i>entitas</i>	– <i>vera</i>	→ <i>veritas</i>
németül:			
<i>seiend</i>	→ <i>Seiendheit</i>	– <i>wahr</i>	→ <i>Wahrheit</i>
angolul:			
<i>being</i>	→ <i>beingness</i>	– <i>true</i>	→ <i>trueness</i>

Nyilvánvaló, hogy filológiailag melléfog. Filozófiailag azonban még inkább leleplező-

dik „kritikai” szándéka. Az Olvasó rokon-szenvét bizonynal felkeltő hagyománypártolás egyszerre jelenik meg mint Heidegger-ellenesség és annak leplezése, hogy nem görög-ből, hanem angoltól fordít.

Am az, hogy Heidegger jött rá az *usia Seiendheit*tal való fordítására, még nem jelenti, hogy a *létezőség* szó teljes mértékben heideggeri tartalmat hordozna. A szakirodalomban látható ugyanis, hogy nemcsak Heidegger olyan követőknek körében terjedt el e fordítás, akik Aristotelésszel foglalkoztak, illetve foglalkoznak (W. Bröcker, K. Ulmer, R. Boehm, K.-H. Volkman-Schluck, I. Schüssler, E. Rudolf, G. Picht stb.), hanem kifejezetten Aristotelés-kutatóknál is: Hans Joachim Krämer (*Seiendheit*), Joseph Owens (*beingness and entity*), Pierre Aubenque (*entité*), Hernán Zucchi (*entidad*), sőt olyan klasszika-filológusoknál is megtaláljuk, mint Kurt von Fritz vagy Charles H. Kahn.

A Recenzens láthatóan nem ismeri sem az Aristotelésre vonatkozó filológiai, sem pedig a filozófiai szakirodalmat. Ismeretek hiányában nem tudja megállni, hogy ki ne mondja: „pace Heidegger – nem biztos, hogy a *legarchaikusabb jelentés mindig a legjobb*”. (Csakhogy nem ismeri a heideggeri szakirodalmat sem, mert ha ismerné, akkor tudná, hogy Heidegger az *usiát Anwesenheit*tal, *jelenvalóság*gal adja vissza saját felfogását előtérbe állító, tematikus műveiben [ezt viszi tovább H.-G. Gadamer is], és leggyakrabban az aristotelési textusokkal kapcsolatosan vagy a skolasztikát kritizálva él csak a *Seiendheit*tal. Heidegger valószínűleg már disszertációja írásakor rátalált a Duns Scotusnál meglévő *entitas*ra.) *A Recenzens tehát a fordításunk alapkoncepcióját jelentő ARISTOTELES EX ARISTOTELE elvet tartja veszélyes heideggerianizmusnak.* Mert a fordításban akadályát látja „saját” nyelvhasználata érvényesülésének, annak, hogy „az arisztotelészi szubsztanciáról Szent Tamás jusson eszébe”. – Nem Aristotelés kellene hogy eszébe jusson? Fel sem fogja, hogy ezzel az anakronizmus hibájába esik, ugyanúgy, ahogy az 1948-tól szovjet mintára „bevezetett” görög átírás következetes használatával is. A következőkben is látni fogjuk, a Recenzens hagyománypártolása *de facto* csak álcázása annak, hogy angoltól fordít, csakhogy, fájdalom, úgy is rosszul, mint azt saját 3. példájában

láttuk. A felszínen a latin terminológiát kéri számon, miközben az angoltól közvetlenül átvett terminológiát leplezi. Ne tévesszen meg senkit a hagyomány fennkölt tisztelete, az angyali légiók és Aquinói Szent Tamás emlegetése (aki a Recenzens 1989 előtti munkájában* csak Aquinói Tamás volt), mindez csupán annak álcázása, hogy szó szerint átvette William David Ross terminológiáját, amit a Z. könyv terminológiája minden kétséget kizáróan bizonyít:

A görögben:

usia
to ti en einai
horismos
katholu
genos
eidos
hypokeimenon
symbebekos
logos

A fordítás:

létezőség
a dolog mivolta
meghatározás
egyetemes
nem
fajta
alapulatszolgáló
járulékos/ esetleges
kifejezés

A latinban:
(*Moerbeke*)

substantia
essentia
definitio
universale
genus
species
substratum
accidens
ratio,
oratio,
sermo

* Arisztotelész: LÉLEKFILOZÓFIAI ÍRÁSOK. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Steiger Kornél. A szövegűsége ellenőrizte Bodnár M. István és Lautner Péter. Európa, 1988. 370. o.

Az angolban:
(W. D. Ross)

substance
essence
definition
universal
genus
species
substratum
accident
formula

A Recenzens megoldásában:
szubsztancia
esszencia
definíció
univerzálé
genus
species
szubsztrátum
akcidens
formula

Van egy terminus technicus, amely egyértelműen bizonyítja, hogy a Recenzens Willam David Ross terminológiáját vette át, és nem a skolasztikust. Ez a *formula*, amely bár latin eredetű, de a latin Aristotelés-fordításokban a *logos* fordításaként soha nem fordul elő. Kizárólag W. D. Ross az, aki a görög *logos* angol fordításaként használja az *Oxford translation*-ben. A latinok ugyanis a *logos*t korábban mindig a *ratio*, *oratio*, *sermo*, később a *notio*, *conceptio* terminusokkal adták vissza. A *formula* W. D. Ross gyenge megoldása, amelyet a Recenzens gépiesen másolva – minden magyartalansága ellenére – átvett. Különösen zavaró ez a gépies másolás más olyan fordulatainál, amikor létezik jó magyar megfelelő, ám ő mégis idegen szavakat használ, így a *páciens*, az *operáció*, a *regresszus*, és sorolhatnánk, míg nem a Recenzens fordításának fordulatával élve „a végtelenbe regredialunk”.

Ezt követően erisztikus kérdést tesz fel: „a görög eredetű, latinra le sem fordított, csak transzliterált kifejezések, mint a *philosophia*, *physica*, *ethica*, vagy a görögből tükörfordítással megalkotott *ens* »létező«, illetve *esse* »lét« is skolasztikus közegen keresztül jutott el hozzánk. Ezeket is ki kéllene gyomlálnunk? Ez barbárság volna” – szögezi le úgy, mintha ennek a ténynek bármi köze is volna a fordítás terminológiájához; nyil-

vánvalóan ez a csúsztatás arra szolgál, hadd higgye az Olvasó, hogy a fordító ilyen nézeteket vall, és ezeket a szavakat „kiirtotta”. Ugyanigy jár el az *epistémével*, a *sophiával*, a *gnosisszal* és a *phronésisszal* is, csak még erisztikusabban csúsztat. A fordításban mindenütt tudásról és tudományról (és nem odaállásról), bölcsességről (és nem izlésről), ismeretről (és nem szimatolásról), belátásról és okosságról (és nem rekeszizmúságról) van szó, habár a fordító szinte sajnálja, hogy a Recenzens e tréfás ötleteivel nem ismertette meg a szakmát még idejekorán.

A fordítás kommentárját illetően a Recenzens vádja, hogy az Előszóban (XXI. o.) hiányzik a kommentátorok névsorából W. D. Ross neve. Pedig ha vette volna a fáradságot, és nem pusztán vagdalkozik, könnyen rájöhetett volna, hogy ott csak azért hiányzik, mert két lappal korábban szerepel (XIX. o.). Ezután azt állítja, hogy a Kommentár nagyrészt „nem egyéb, mint W. D. Ross egy-egy szöveg helyhez írott kommentárjának betűről betűre történő lefordítása”. Számításokat közöl, amelyek hitele annyit ér, mint előbbi vádja, hogy ti. nem is említene Rosst. A fordító nem kezd számháborúba, és nem él „*verbatim* idézéssel” saját számításaira hivatkozva, mint a Recenzens. Pusztán előveszi a Recenzens fordítását, és ekkor azonnal kiderül, hogy a Ross-féle fordítás nyelvezetének és fordulatainak 100%-os átvételén túl kommentárja sem egyéb, mint 100%-ban Ross kommentárjának kivonata.

Pusztán az *idézettségi fokból* is megállapítható, hogy a Recenzens Rosson kívül más kommentárt nem dolgozott fel, még ha hivatkozik is velük: kommentárja elején említ ugyan más kommentárokat, a továbbiakban viszont szó sincs róluk. Egyébként sem férnének el a Recenzens által „*fordítása és kommentárja*”-nak nevezett, valójában még jegyzetekkel is gyengén ellátott vázlatában. Ránézésre megállapítható, hogy arányaiban sokkal több anyagot vett át Rosstól, mint mi, hiszen a szakirodalmat egyáltalán nem dolgozta fel; *de facto* mindent Rosstól vett át, még a nyelvezetet is. Vajon kért-e Ross fordításának és kommentárjának átvételére a Clarendon Presstől engedélyt? Az oxfordi kiadó „*legalább egy meleg köszönetnyilvánítást megérdemelt volna*”.

A Recenzens kritikája végén a tudománytól olyan fokon idegen hangvételt enged meg magának, amely méltatlanná teszi arra, hogy megvitassuk vele H. J. Krämer „fogalmi” értelmű *Universaliendialektikj*-ét vagy W. Wieland nem matematikai, hanem „nyelvi” értelmű *Funktionalbegriffj*-ét vagy bármi mást. Szomorú, hogy a Recenzens dolgozatának stílusa felelőtlenségről és tudatlanságról árulkodik, valamint annak kérdésességéről, hogy Aristotelést illetően kompetens-e egyáltalán. Recenziója nem építő jellegű, még csak nem is tárgyilagos, minősítéseivel saját tudományos hitelét és tanítási felelősségérzetét teszi kérdésessé. Mindenesetre a recenzió adataiban nem találkoztunk munkánk lektorának, Prof. Dr. Szabó Árpád akadémikusnak, sem szerkesztőjének, Dr. Endreffy Zoltánnak nevével. Feltűnő ez az elhallgatás, különösen annak fényében, hogy a Recenzens fordításának *de facto* nem volt lektora. Pedig a fordítás műfajában *etikai* kötelesség ellenőriztetni a szöveget. Korábbi Aristotelés-fordítását a Recenzens legalább saját tanítványaival ellenőriztette. Ez utóbbi munkájáért már nem akadt, aki vállalta volna a felelősséget?

A recenzió hangvétele kifejezetten erisztikus, olykor elstetetten vagdalkozó, sőt előfordul, hogy nyíltan sértődött. Tán csak nem az táplálja még mindig a Recenzens indulatait, hogy 1984-ben az Európa Kiadó úgy döntött, nem őt, hanem e sorok íróját bizza meg az új magyar METAPHYSICA-fordítás elkészítésével?

E recenzióra válaszom mindezek ellenére csak azért született, hogy a görögben kevésbé jártas irodalmi nagyközönséget és egyetemi ifjúságunkat ez a szellem ne tévesztesse meg.

„Logos *lelektai pas*.” (Sophoklés.)

Ferge Gábor

VISZONVÁLASZ FERGE GÁBORNAK

Ferge Gábor válaszából látható, hogy nincs ellenérve a következő állításaimmal szemben:

a) A saját neve alatt megjelentetett kommentár szövegének mintegy háromnegyed része nem egyéb, mint W. D. Ross kommentárjának szó szerinti fordítása. Ez az eljárása a tudományos morál szempontjából súlyosan kifogásolható.

b) Mivel ez a kommentár a görög szöveghez készült olyan olvasók számára, akik igen jól tudtak görögül, ezért a magyar fordítás-hoz nagyon kevésbé volna használható még abban az esetben is, ha

c) az angolból fordított kommentár szövege nem volna dőcögös és kapkodó, s nem tállakoznánk benne értelmetlenné sikeredett frázisokkal és elemi félreértésekkel.

Mivel Ferge hallgatásából úgy látom, hogy ezekkel a megjegyzéseimmel egyetért, ezért a kommentárral a továbbiakban nem foglalkozom.

Ami a *muszikosz* kifejezés lehetséges értelmezéseit illeti, ezeknek nem tulajdonítok akkora jelentőséget, mint vitapartnerem. E kifejezésnek az i. e. 5–4. században volt egy szűkebb és egy tágabb értelmű jelentése: 1. zenében jártas, zeneértő, lírai költészetet művelő; 2. a Múzsák tisztelője, csiszolt elméjű, művelt. – Ennélfogva a szót, ha zenére utaló szövegkörnyezetben fordul elő, zeneértőnek, semleges szövegkörnyezetben pedig műveltnak szokás értelmezni. (Lásd például a Lidell-Scott-féle GREEK-ENGLISH LEXICON-t vagy Édouard des Places LEXIQUE DE PLATON-ját, amelyet Ferge Gábor is konzultált.) A latin fordítóknak azért nem kellett értelmezniük ezt a szót a fordítás során, mert a *musicus* kifejezésnek pontosan az a kettős jelentése van, mint görög megfelelőjének. Az angol fordítóknak sem kell okvetlenül értelmezniük, mert a *musical* terminusnak a választékos angol nyelvhasználatban van olyan konnotációja, hogy „*of or pertaining to the Muses*”. A német fordítóknak már állást kell foglalniuk ebben a kérdésben. Mint Ferge Gábor helyesen megállapítja, a kérdéses arisztotelészi szöveg német fordításaiban *gebildet*

vagy *musisch* olvasható. Ám mivel az utóbbi kifejezésről vitapartnerem láthatólag azt hiszi, hogy „muzikális”-t jelent, ezért ideírom a Wahrig-féle DEUTSCHES WORTERBUCH alapján a *musisch* szó jelentését: „*die Musen betreffend, von ihnen stammend; kunstempfindlich, künstlerisch*”. A francia, olasz és spanyol fordítások megítélésében nem tartom magam kompetensnek.

A válasz meggyőzött arról, hogy a magyar fordítás következő részmondatában: „*mert nem önmagad alapján vagy, ha muzikális vagy*” (1029 b 14–15) a kifejezésnek feltételes mellékmondattá való kiegészítése valóban nem banális hibán, hanem elméleti félreértésen alapul. A fordító ugyanis így indokolja megoldását: „*A fordítás éppen a görög szerző szándékának megfelelő mondanivalót emeli ki, vagyis hogy a »te voltod« egyenlő azzal, hogy »önmagad alapján vagy«, ami megkülönböztetendő a másik fogalomtól: »a muzikális voltod« egyenlő azzal, hogy »muzikális vagy«.*” Más szóval a fordító úgy gondolja, hogy egy akcidentsel ellátott szubjektumnak (muzikális ember) a mivolta, essenciája nem más, mint az „akcidentsel-ellátott-szubjektum-volta” (muzikális ember volta). Arisztotelész másutt (1031 a 15–1032 a 11) tárgyalja ezt a lehetőséget, majd elutasítja egy olyan gondolatmenet alapján, amelynek konklúzióját W. D. Ross a kommentárjában a következőképpen parafrázálja: „*Therefore a white man is not = the essence of white man.*” A magyar kommentár megfelelő helyén ellenben meglepő módon ezt olvassuk: „*Ezért a fehér ember = a fehér ember voltával.*” – Eddig azt hittem, hogy az egyenlőségjel előtti tagadószó hiánya a magyar szövegben sajtóhiba. Most már látom, hogy elméleti hiba, amely a fordításra is kihatott.

Változatlanul úgy gondolom, hogy ez a tagmondat: „*a bronz akkor sem volna kevésbé része a formának*” (1036 b 1–2) éppen az ellenkezője annak, amit Arisztotelész mond. Vitapartnerem megjegyzi: „*Ha azonban a teljes mondatot vesszük, a mondanivaló [...] jó arisztotelési értelmet ad, amire a Recenzens is rájöhetett volna, ha hátralapoz a helyhez írott kommentárhoz.*” Nos, Recenzens hátralapozott. Sem a teljes mondathoz, sem a kérdéses helyhez nincs kommentár.

Változatlanul úgy gondolom (ad 1030 a 8–10), hogy az ILIÁSZ címe és a 24 ének szövege

különbözik egymástól. Ezért ha a fordító fordításában „*az Ilias <név>*”-ről beszél, s ezt kommentárjában így magyarázza: „*[v]agyis a vers*”, akkor erre az eljárására elég különös magyarázat az, hogy „*[a] fordítás szövegében mi csúcsos zárójelbe iktattuk a saját értelmezésünket, és a kommentárban fejtettük ki a részleteket*”. – Hiszen a kommentárban nem „részleteket fejt ki”, hanem az ellenkezőjét mondja annak, amit lefordított.

Az aporiáról szóló mondat vonatkozó részének (995 a 28–30) fordítását a következők miatt tartom értelmetlennek. Arisztotelész az aporiát (azaz a gondolkodásnak azt a töprengető kiúttalanságát, amely két, egymással ellentétes eredményre vezető megfontolás egyenlő erején alapul) szembeállítja az *euporiával* (azaz a kiút meglelésével). A fordító ellenben az *euporiát* így adja vissza magyarul: „*kutatásra alkalmas aporia*”. Ez a megoldás azt sugallja, hogy az *euporia* is *aporia*, mégpedig az *aporiának* az a fajtája, amelynek specifikuma a kutatásra alkalmas volta. Ez pedig értelmetlenség.

Amit vitapartnerem válaszában a „*szubsztancia*” kifejezésről ír, az megerősített abban a véleményemben, hogy ez elsősorban nem az Arisztotelész-filológia, hanem a patológia sajátos problémája. Amikor ugyanis Nagy Szent Baszileiosz (330–379) megfogalmazza híres Szentháromság-formuláját („*egy uszia három huposztasziszbán*”), akkor az antik filozófusok már több mint száz esztendeje a *huposztasziszt* az *uszia* helyett, illetve – például Alexandrosz Aphrodisziasz – az *usziát* és a *huposztasziszt* szinonimákként alkalmazták.

A *létezéség* terminusról mondott stílusritikái megjegyzésemet Ferge Gábor félreértette. A félreértés nyomban kitérül, ha valaki az általam leírt mondatot és az ő parafrázisát összeveti.

Végül ami saját Arisztotelész-fordításaimat illeti, úgy gondolom, azokra itt nem kell kitérnem, hiszen most másról volt szó.

Steiger Kornél

(Mivel a Holmi történetében most először közlünk kritikára írott választ és viszonzválaszt, indokolt, hogy leszogesszük elveinket. A Holmi-bírálatok természetesen szerzőik nézeteit és véleményeit tükrözik. A szerkesztők korlátozott felelősséget vállalnak értük, ami azt jelenti, hogy

akkor fogadják el, ha színvonalasnak és tartalmasnak vélik, s a folyóirat legáltalánosabb értelemben vett szellemével nem ellenkezőnek. A felelősség korlátozottsága abból adódik, hogy ez nem jelent szükségképpen egyetértést, s a szerkesztők azt a jogot sem arrogálják maguknak, hogy szakkérdésekben döntőbírákként lépjenek föl. Ebből következik, hogy kötelességünknek érezzük minden olyan választ akceptálni, amely – legalábbis részben – tartalmi vitába bocsátkozik. Ezek után a bíráló írójának lehetőséget adunk egy rövid válaszra. A viszón-viszón-válaszok parttalan átadásának elkerülése érdekében a szerkesztőség – a nemzetközi normáknak megfelelően – ezen a ponton jogosult a vita berekesztésére s esetleg kommentálására.

Steiger Kornél és Ferge Gábor vitáját nem kommentáljuk. Egyes kérdésekben minden olvasó maga dönthet arról, hogy melyik álláspontot tartja meggyőzőbbnek, más kérdésekben pedig a Holmi közöntségénél sokkal szűkebb körben, a pártatlan szakmai nyilvánosság előtt kell a vitának nyugvópontra jutnia. (R. S.)

RADNÓTI SÁNDORNAK

1993. május 14.

Tisztelt Szerkesztő Úr!

Megtiszteltetésnek vettem, hogy lapja ez év májusi számában a kritikapályázat egyik pályaműveként hosszú bírálatot közölt NEMZET ÁLTAL HOMÁLYOSAN című munkámról, mely a Századvég Kiadónál jelent meg 1992-ben.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy bírálatra nem érdemes és nem illő válaszolni. A művemet tárgyaló szövegben található néhány ténybeli tévedést azonban nem szeretném szó nélkül hagyni, már csak azért sem, mert tudom, hogy lapját nem csupán a megjelenést követően várható olvasóknak szánja, hanem sub specie aeternitatis szerkeszti.

1. A bíráló első fejezetének második bekezdésében a bíráló azt a benyomást kelti, mintha a nemzeti érzés és tudatvilág speciális jelentőségű hordozóiként az értelmiségiekre úgy találtam volna, mint vak tyúk a szemre. Bírálóm bőségesen hivatkozik korábbi műveimre, s így ismernie kellene, mégis elhallgatja azt a tényt, hogy a hetvenes években felnöttek országos reprezentatív mintáján is végeztem vizsgálatot, s éppen az ott kapott eredmények kapcsán fordultam az értelmiségiek

felé, akik körében a nemzeti érzés és tudat finomabb és bonyolultabb szerkezeteinek azonosítását remélhettem.

2. A harmadik bekezdésben a bíráló nem említi, hogy a „kettős kötéses nemzeti identitás” koncepciója melyik konferencián tartott előadásomra épül, ami éppen nem fontos, de akkor miért említi az 1985-ös konferenciát, mint előzményt. A nem említett konferenciára 1986-ban került sor a Magyar Pszichológiai Társaság Szociálpszichológiai Szekciója és az MTA Néprajzi Kutató Csoportja közös rendezésében. Csak így lesz értelme a bíráló negyedik bekezdése első mondatának („Ez a két tanácskozási...”).

3. A Majna menti Frankfurtban 1989-ben megjelent STRUCTURES AND CONTENTS című művemben nem az értelmiségvizsgálatok tanulságairól esik szó. Ez a könyv 1985-ben megjelent magyar nyelvű munkám (melyet a recenzens korábban említ) angol fordítása.

4. A bíráló második fejezetének első bekezdésében művem címe felett töprenkedve a recenzens a mai bibliai időkben különösen érthetetlenül nem veszi figyelembe a legkézenfekvőbb értelmezést, mely az ÚJSZÖVETSÉG egyik helyére támaszkodik. Pál apostol korinthusiakhoz írott első levele 13. fejezetének 11–12. bekezdésére utalok. Ugyane lapzámban jelent meg kritika Spiró György A JOVEVÉNY című regényéről. Némiképp irigykedve állapítottam meg, hogy Spiró jobban járt, mint én, még ha szemrehányást kap is recenzensétől, aki az említett bibliai helyre hivatkozva az én értelmezésemhez felettébb közel álló megállapítást tesz. („Az ellentmondásokat, »ha rész szerint való ismeret« a »tükör által homályosan látást« vállaló felnőtt hit A JÖVEVÉNY-ben szóhoz sem jut.” Holmi, 1993. 5. 744. o.)

5. A következő bekezdésben a bíráló félreérthetően idéz munkámból, miáltal az a látzat keletkezik, mintha számomra maga a téma (azaz az értelmiségiek nemzeti tudata) tűnt volna történet-szociológiai adaléknak a nyolcvanas évek elején-derekein. A szóban forgó szöveghelyen arról írok, hogy a nyolcvanas évtized végéig az értelmiségiek nemzeti tudatának az eltérő középosztályi indulóhelyzetekkel magyarázható összefüggései tűnhettek történet-szociológiai adaléknak.

6. Ugyane bekezdésben az eleve félreértelmezett mondatot tovább értelmezve a recen-

zens megveregeti a vállam, miszerint „a jó érzéssel kiválasztott témának... megvolt a maga időszerepe a szocialista reformgondolkodás számára is”. (Holmi, 1993. 5. 759. o.) Nyomatékul arra hivatkozik, hogy a magyarországi politikai pszichológiáról 1988-ban cikket jelentettem meg a *Perspektiven des Demokratisches Sozialismus* című lapban, melyről az avatatlan olvasó még azt hihetné, hogy az időközben történelmi lábjegyzetté zsugorodott boldogtalan emlékü NDK-ban szokott volt megjeleni. Ezzel szemben a lap szerkesztősége Hamburgban található, s szociáldemokrata szellemiségű német főiskolai és egyetemi tanárok számára jelentetik meg azóta is, semmi köze sincs a reformszocializmushoz.

7. Ugyane fejezet ötödik bekezdésében az értelmiségiek által fontosnak tartott társadalompolitikai témák Boole-faktoranalízis révén nyert eredményeiről elmélkedik a recenzens, kifogásolván, hogy 1989-ben alaptalanul következtettem arra, hogy az államszocializmus újraelosztásos szerkezetének fenntartásában érdekelt értelmiségiek és hivatalnokok átváltottak a nemzeti ideológiára. Valójában az eredmények az 1983-as vizsgálatból valók, s ebből a perspektívából nézve megállapításom távolról sem minősíthető beteljesületlen politológiai jóslatnak, inkább egy tendencia előrejelzésének, mely az államszocializmus idején vette kezdetét.

8. A következő bekezdésben rosszallja a recenzens, hogy a kilencvenes évekre előrejelzéseket teszek, melyek sorában arra is kitérek, hogy a politikai-ideológiai viták elsődlegessé lesznek a lényegi gazdasági és társadalmi kérdések pragmatikus megvitatásához képest. Nos, úgy gondolom, hogy egy héttel a magyar–ukrán szerződés furcsa parlamenti vitája után, s előtünk a Horthy-temetéssel meg még megannyi mással, előrejelzésem nem volt teljesen alaptalan, még ha azt a recenzens publicisztikai jellegűnek minősíti is.

9. A negyedik rész első bekezdésében azt fejtegeti a recenzens, hogy 1989-ben a magartartási változók sorába bevezettem a vallási neveltetést. Szó sincs erről. A megkérdezett beszámolhatott apja felekezeti bejegyzésére vonatkozóan (ebből lett majdnem botrány), s emez adat alapján vezettem be a független változók sorába a vallási hátteret. Az is kide-

rül a könyvből, hogy az 1983-as vizsgálat eredményei alapján jutottam arra a következtetésre, hogy a vallási háttér és a társadalmi mobilitás mértéke játszhat döntő szerepet a nemzeti érzés és tudat alakulásában értelmiségiek körében, s ezt a feltevést ellenőrizendő végeztem el az 1989-es vizsgálatot.

10. Az ötödik rész első bekezdésében lefegyverző egyszerűséggel a recenzens maga határozza meg a nemzet fogalmát, s ezzel szembeállítja az általam adott s elriasztó céltattal szóról szóra idézett meghatározást, mint amely szükségtelenül túlbonyolítja ezt a pofonegyszerű témát. A baj csak az, hogy saját meghatározásában a „nagykategória” szót használja, melynek nincs jelentése a szociológiában és szociálpszichológiában (akárcsak a kiskategóriának meg a közép kategóriának).

11. A mintavétellel kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy eszem ágában sem volt reprezentatív vizsgálatot végezni, hiába sopánkodik a recenzens azon, hogy vizsgálataimnak nincs reprezentatív érvénye. Nyilván ő is ugyanúgy tudja, mint én, hogy értelmiségiek körében reprezentatív vizsgálatot végezni az alapsokaság kijelölésének elméleti és technikai természetű nehézségei következtében a lehetőleg határos feladat. Ugyanakkor nem vesz arról tudomást, pedig elég alaposan elmagyarázom könyvemben, hogy mind 1983-ban, mind 1989-ben elméletileg előzetesen kialakított felvételek figyelembevételével alakítottam ki előre a mintát, s ezáltal kvázi kísérleti helyzetet teremtettem. Természetesen vitatható, hogy az általam előzetesen felvett változók (kommunikációs szerep 1983-ban, vallási háttér és társadalmi mobilitás foka 1989-ben) relevánsak-e vagy sem, és az is vitatható, hogy a kvázi kísérleti modell alkalmazása a szociológiában helyénvaló-e, vagy azt inkább a szociálpszichológiai típusú problémák kutatására szabad csak alkalmazni. A vita azonban csak akkor folytatható le, ha világos a vita tárgya.

12. A hatodik rész második bekezdésében bírálóból kibújik az ismeretterjesztő, s közli, hogy a Tönnies által 1887-ben leírt két alapvetően fontos társadalomszerveződési elv (GEMEINSCHAFT és GESELLSCHAFT) csak egymást váltó modellként írható le. Aki azonban legalább elemi fokon képzett a modern társadalomelméletben, az tudja, hogy

Parsons óta e két szakmai műszó a társadalmak szinkron leírásának nélkülözhetetlen kellékévé vált, függetlenül attól, hogy 1887-ben mit gondolt róluk Tönnies.

Baráti üdvözlettel

Csepeli György

olvasóknak, elő fogják segíteni azt, amit mindketten szeretnénk, nevezetesen, hogy könyve beépüljön a kilencvenes évek magyar értelmiségi közgondolkodásába.

Tisztelettel

Kronstein Gábor

A HOLMI SZERKESZTŐSÉGÉNEK

Köszönöm Csepeli professzornak, hogy rámutatott néhány filológiai pontatlanságomra, s emlékeztetett tárgyi ismereteim végességére. Meggyőződésem, hogy monográfiájának keletkezéstörténetét és fogalmi rendszerét pontosító észrevételei javukra válnak az

Erratum

Júliusi számunkban a kritika annotációjában helyesen, a tartalomban tévesen jelent meg a HARMONIA CAELESTIS szerzőjének neve. A HARMONIA CAELESTIS-t Esterházy Pál írta – ha ugyan őt tekinthetjük a mű tényleges szerzőjének, mint éppen Dolinszky Miklós ismertetése vizsgálja.

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg